

SZEMLÉR FERENC ÚT AZ ENCIKLOPÉDIAHOZ

... Emlékezzünk meg hát legalább mi azon dolgokról, amikről soha ez világon nem szól majd senki, ha az mi szánkat bétömté az föld pora!...

Szüle István leveléből Bausner Sebastianushoz 1772. Szent Iván hava 22. napján.

Abban az időben ügyvédi minőségben kerestem meglehetősen keserynés kenyeremet. Névlegesen társa, valójában alárendeltje voltam dr. X-nek, a neves brassyói kereskedelmi jogásznak — a fiatalabb és kezdő partner helyzetéből származó minden hátránnyal és mondhatni szinte semmi előnnyel. Mindezért azonban évtizedek múltával is pusztán csak magamat hibáztathatom. Okos, ravasz és bölcs társam csupán élt — igaz: néha visszaélt — azokkal a lehetőségekkel, amelyeket eredendő féltékenységem, gyámoltalanságom, tehetetlenségem, legfőként pedig érdektelenségem kínált neki. Haló porában sem neheztelek érte. Helelyében akárki ügy cselekedett volna — talán én magam is. Ha tehát folyamatosan becsapott az elszámolásoknál, eltagadta a tudtomon kívül befolyó tiszteltdíjakat, rámszóta a kellemetlen feladatokat, és miközben szép, új, emeletes saját bérházában előkelő polgári jólétben élt családjával s álszentül folyvást azon csodálkozott, vajon miképpen tartom én el saját családomat a hivatalosan osztályrészemül jutó szűkös jövedelemből, akkor csak saját jellemének és a körülményeknek megfelelően cselekedett.

Őszintén szólva, magam is folyamatos fojtó aggodalmak között csodálkoztam, hogy miképpen tartjuk egyik napról a másikra felszínen magunkat a csekélyen csordogáló jövedelemből? A hibát azonban — természetemhez és többé-kevésbé a valósághoz híven — magamban kerestem. Legfőként a már említett érdektelenségben.

Nem mintha a jog — az ember társaslény mi voltának egyik ragyogó bizonyítéka és az uralkodó termelési viszonyok roppant érzékeny tükrözője — nem érdekelt volna mint összefüggő rendszer és következetes logikára oktató szép szellemi termék. Egyrészt azonban erélytelen félszégességem megakadályozott abban, hogy az elméletileg vonzónak fölismeret tudományt a mindennapok szükségleteitől megkövetelt aprópénzre váltsam, másrészt pedig vágyaim és törekvéseim már kezdettől fogva az irodalom abban az időben nem sok anyagi ellenszolgáltatással kecsegtető területei felé vonzóttak.

Az irodalmi munka, a bírósági tárgyalások és egyéb jogi természetű ténykedések szüneteiben fennmaradó szabad időmet tehát nem a szakmai képzettséget továbbfejlesztő művek búvárlására vagy elmémet élesítő jogászai viták, találkozások, összejövetelek látogatására, esetleg éjszakaiim csendjében a másnapi perek előkészítésére, hanem versírásra, regényolvasásra, irodalomelméleti művek és folyóiratok tanulmányozására és ehhez hasonló haszontalanságokra fordítottam. Nem is vált belőlem soha jelentős ügyvéd. Bár hiúságomnak hízelgett volna,

erre — bevallom — nem is törekedtem különösebben, holott ez lett volna az egyetlen ésszerű és természetes eljárás.

Ügyvéd kartársaimmal is csak szigorúan szakmai vonatkozásokban érintkeztem. Ez különben is megfelelt visszahúzódásra hajlamos, zárkózott érzékenységemnek. Másfelől azonban mindent elkövettem olyan baráti kapcsolatok kiépítésére, amelyek alkalmasnak mutatkoztak félig-meddig titkolt, de a dolog természeténél fogva mégis nyilvános, ám ügyvédi gyakorlatommal alig összeegyeztethető, de rá legalábbis hátrányos szenvedélyem táplálására.

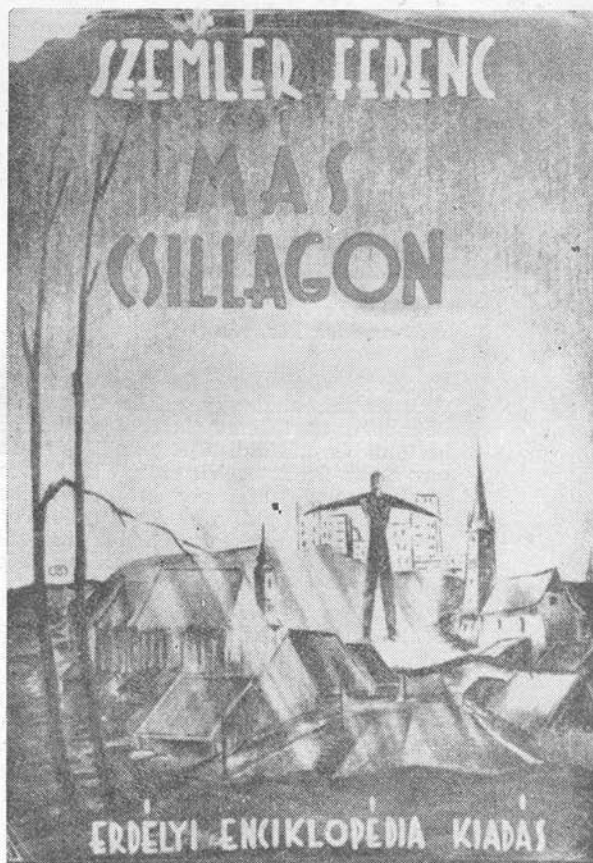
Sajnos, nem voltam elég okos ahhoz, hogy akár Karácsony Benő, akár Szabédi László, akár Abafáy Gusztáv példájára olyan érvényes közéleti álnevet válasszak, amelyben irodalmi személyiségem később minden zavaró körülménytől mentesen testesülhetett volna meg. Így ez az egynevű kétlakosság huzamos ideig hátrányos befolyással volt mindkét területen végzett munkámra. Legalábbis szüntelen büntudattal töltött el, ha szerződések fogalmazása közben meg nem valószínűsíthető irodalmi terveim jutottak eszembe, vagy ha egy-egy vers megírása idején megjelent előttem az elhanyagolt iroda és az ezzel feloldhatatlan kapcsolatban álló keresetkiesés réme.

Mindazonáltal a folyvást súlyosodó és különféle ideges tünetekben megmutató büntudat sem riasztott vissza a véleményem szerint hasonló érdeklődésű barátok föl kutatásától és a velük való kapcsolat megoly fáradtságos fönntartásától.

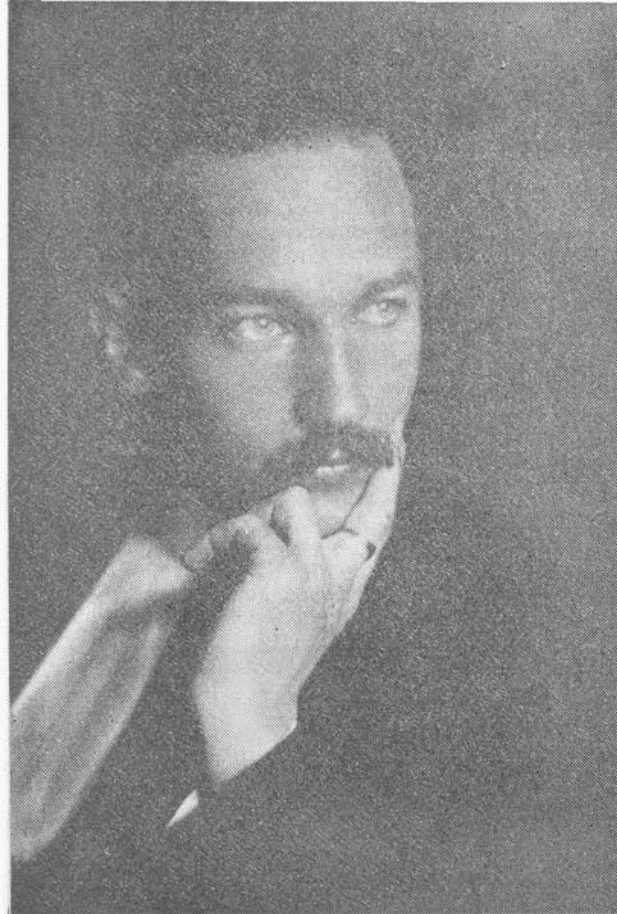
Így társam és kizsákmányolóm nem csekély bosszúságára majdnem minden délután öt óra tájban odahagytam a közös ügyvédi irodát, mert a közelben levő Korona kávéház egyik utcára néző páholyában rendszerint ilyenkor gyülekezett az a néhány emberből összeverődő, noha nem mindig ugyanazokból álló asztaltársaság, amelynek kimondott célja egy-egy tejeskávé volt „csigának“ nevezett friss dióssüteménnyel, kimondatlanul viszont a szőnyegen forgó hazai vagy külföldi eseményeket választotta társalgása tárgyául — különös tekintettel az irodalom és művészet legújabb jelenségeire, de legalábbis hozzánk elható hullámfodraira.

A brassói Korona kávéház tükörablakos, tágas, dohányfüstös, a szállóépület földszintjén derékszögben elhelyezkedő termeiben reggeltől késő éjszakáig egymástól meglehetősen különböző hivatású, elfoglaltságú vagy célzatú törzsvendégek vagy átutazók foglaltak helyet a fémborítású, szilárd lábakon álló múmárvány

asztaloknál. Újságírók, tőzsdeügynökök, tanárok, kereskedelmi utazók, uzsonnázó idősebb hölgyek, sziguranca-besúgók, állástalan pincérek, katonatisztek, bankhivatalnokok, kiszámított feltűnéssel öltöző fiatal nők találkoztak itt a nyelvek és hangok keveredő zürzavarában és a kávéház szinte kielemezhetetlen alkotórészekből összeálló, mégis azonnal világosan felismerhető sajtóságos légkörében. A kávéház mindamelllett mindig megőrzött valamit a tiszteletreméltóság és jólneveltség jellemvonásaiból. Ez talán száz tulajdonosainak és vezetőinek magatartásában gyökerezett, s a helyiséget a bohém vonások lehető kerülésével megóvta a pusztán evés-ivásra berendezett nyilvános termek néha kocsma-színezetétől, és inkább az angolos klubok valamely távoli unokatestvérévé varázsolta. Akárhogy is volt, a nappal vagy az este éppen nem csücs-

Máttis János fedőlapja

Szemlér Ferenc
a 30-as évek közepén

forgalmi idején mindig akadt egy-egy üres asztal, ahol egy pohár fekete védelmében át lehetett lapozni az aznapi belföldi és külföldi újságokat, elolvasni egy egész fejezetet Virginia Woolf nemrégiben megjelent regényéből, meg lehetett írni egy rövid cikket, sőt két-három stanzát abból az elbeszélőnek induló költenényből, amely aztán sohasem fejeződött be.

Változékony időkben megérkeztek a *Brassói Lapok* és a *Népújság* néhány épülettel odébb dolgozó szerkesztői is, akik a legújabb távirati jelentések birtokában vonzó, sőt izgató központot alkottak. Ilyenkor magam is közéjük sodródtam. Személy szerint majdnem valamennyiükkel tartottam a jóismeretséget — már csak egykori volentörködésem jogán is. Az egyetlen feszültségi góc csupán a lap gazdájának nem is túlságosan régi magatartása volt még mindig sajtó emlékezetemben. A *Brassói Lapok* ugyanis hosszú ideig rendszeresen közölte cikkei-

met, ám amikor jó idő múltán honoráriumért jelentkeztem, a főnök azzal fizetett ki, hogy ő a cikkeket nem kérte, egy krajcárt sem hajlandó utalványozni, s ha nem tetszik, mehetek igényeimmel a bíróság elé. Elég mafla voltam, hogy nem tettem. A lenyelt békát aztán csak akkor emésztettem meg, amikor Gábor István vette át az irodalmi melléklet szerkesztését, és ő a kért vagy közölt írások természetesen velejárójának tartotta a fősvény gazda pénztárához szóló kiutalást.

Saját asztaltársaságunk kezdeteinél ketten állottunk, helyesebben üldögéltünk Abafáy Gusztávval. Akadtak természetesen rövidebb-hosszabb ideig velünk együtt üldögélők is. Az átmeneti asztaltársak közül azonban csupán egyetlenegyre: Asztalos Istvánra emlékszem élénken. Valahol Brassó közelében lakott vagy dolgozott akkoriban, és csupán néhány rövid koradélutáni vagy talán vasárnap déli órára látogatott be a kávéházba, hogy az éppen készülő *Elmondja János* első fejezetét kettőnknek felolvassa.

A meghallgatott szöveg tetszett, nem is volt lényegi hozzászólásom. Meglepetésemre azonban Abafáy szokott izgékony heveségével azt javasolta Asztalosnak, hogy az egyes szám harmadik személyben megfogalmazott elbeszélést írja át egyes szám első személybe, s így fejezze be a regényt, meglátja, sokkal közvetlenebb, élményszerűbb és nagyobb hatású lesz!... Amint a később megjelent szöveg bizonyítja, Asztalos magáévá tette a javaslatot.

A változók tűnékeny árnyalakjai mögött azonban két állandó jelenség tükröződik a múltból a kávéház üvegablakaiban. Az egyik Mattis Teutsch, a festő (milyen fájdalmas, hogy ezt a magyarázó jelzót még ma is a neve mellé kell függeszteni!) örökösen kialvó és újra megmeggyújtott rövid pipájával, gunyoros, szúrós vagy csak egyszerűen fölényes megjegyzéseivel mongolos, mozdulatlan arcán mindig egy kis lenézással. Személyiségének ellenállhatatlan tiszteletgerjesztő hatása magyarázza, hogy a beszéd közben vele kapcsolatban használt „Mester!” megszólítás mindig meggyőző természetességgel csendült meg. Sőt ha akárkire, még saját magamra vonatkoztatva hallok, manapság is, önkéntlenül az ő alakja lebben szemem elé. Ismerettségem vele azoknak az időknek ködébe vész, amikor Németországban megjelent *Kunstideologie* című könyvét az *Erdélyi Helikon* hasábjain méltattam.

Negyedik, több-kevesebb pontossággal megjelenő tagtársunkként Halász Kál-

mánra, a kitűnő építésmérnökre emlékszem, akinek munkásságát nem egy kiváló modern alkotás örökíti meg ma is Brassóban. Az ő ismeretsége a Mesterrel még korábbi eredetű — abból az időből való volt, amikor bátyja, ifjabb Halász Gyula, az akkori „Gyulus”, a később Brassai néven világhírré szert tett grafikus és fotóművész mint diák művészi rajzból órákat vett Mattis Teutsch Hosszú utcai műtermében. Kálmán is élénken érdeklődött a művészetek, különösen az írásmesterség minden fajtája iránt. Jóval később, már a felszabadulás után egy ideig együtt csináltuk a *Népi Egység* című napilapot, amelynek grafikai képét folyvást új meg új ötletekkel, de anyagát is különféle újdonságokkal gazdagította. Ő volt az például, aki az első atombomba ledobásának készen megszerkesztett hírével lélekszakadtan rohant be a nyomdába, hogy le ne maradjunk vele. Újságírói tapasztalatait egyébként édesapjának, a nemrégiben matuzsálemi korban elhunyt idősebb Halász Gyulának hírlapjainál szerezte.

Ime, ez a társadalmi és szellemi környezet vett körül, amikor a végül is *Más csillagon* címet nyert írásomba belekaptam. Akkortájt már két verseskönyv volt a hátam mögött. Am a különböző irányokból felém tartó áramlatok hullámcsomósodásában valami egyebet, tartósabbat, talán jelentősebbet szerettem volna létrehozni. Nem elégitettek ki a lapokban és folyóiratokban elszörtan megjelenő rövidebb-hosszabb versek vagy cikkek. Már korábban megírtam volt egy terjedelmesebb regényt, amelynek főszereplőjét Kacsó Sándorról mintáztam. Sajnos, a kézirat is elveszett, címére sem emlékszem már. Ebben a regényben azonban nem nagyon bíztam, holott évekkkel, talán évtizedekkel később Molter Károly mintha úgy nyilatkozott volna, hogy ő olvasta a kéziratot, sőt kiadásra is ajánlotta az Erdélyi Szépművész Céh vezetőinek. Akárhogyan is történt, ez a munka (csupán emlékeimre támaszkodva nem merem a „mű” megjelöléssel illetni) kevés jelentőséggel bírt számomra. Valami egyebet akartam.

Későbbi beszámolómban a könyv jelképes címéhez az „Egy nemzedék lélekrajza” magyarázatot függesztettem. Csakugyan annak is szántam ezt a műfajilag ma is nehezen besorolható prózát. Önéletrajz is, meg nem is. Tárgyi történet, meg nem is. Jelkép és ugyanakkor tagadhatatlan valóság, vagy pedig fordítva. Az első személyes előadásmódot, nemkülönben a közelmúlt történetiségét talán Németh László akkoriban meg-

jelenő néhány írása sugalmazta. Ma már nem tudnám megmondani, melyik. Eleinte azonban úgy éreztem, hogy a felszabadító mozzanatot a magam mondanóinak sajátos megfogalmazásához az ő tanulmányainak meglepően személyes hangvétele és vallomásszerűsége adta meg.

Egyéb biztatás különben sem jutott osztályrészemül. Helyesebben: csupán az önkifejezés legyőzhetetlen vágya ösztönözt a kérdéses írásmű megszerkesztésére. Józan fővel beláttam ugyanis, hogy az akkortájt nálunk divatozó irodalmi áramlatokban az én szerény művem sehogyan sem találja meg a fősodort és alig számíthat a hangadók támogatására, de még figyelmére sem. Így hát konok elhatározással már eleve pusztán magamnak ír-

Az Encyclopaedia művet készít munkatársai

1. A művet készít előkészítő bizottsága (Benedek Fehér (Brassó), "Kovács László" (Kolozsvár), Balogh Edgár (Brassó) és Kovács Katona (Kolozsvár)).
2. A művet készít előkészítő bizottsága (Benedek Fehér (Brassó), "Kovács László" (Kolozsvár), Balogh Edgár (Brassó) és Kovács Katona (Kolozsvár)).
3. Az előkészítő bizottság keretében volt a "Kovács László" "Grafica" könyvnyomdával (Kluj, Calea Chisnăului Foch 38).
4. A művet készít előkészítő bizottsága keretében volt a "Kovács László" "Grafica" könyvnyomdával (Kluj, Calea Chisnăului Foch 38).
5. A bizottság 1938 decemberét követően a "Kovács László" "Grafica" könyvnyomdával (Kluj, Calea Chisnăului Foch 38) kötött szerződést a "Kovács László" "Grafica" könyvnyomdával (Kluj, Calea Chisnăului Foch 38).
6. Az előkészítő bizottság keretében volt a "Kovács László" "Grafica" könyvnyomdával (Kluj, Calea Chisnăului Foch 38).

4. A nagy sorozatban szereplő 1939-es kötetekben Balogh Edgár "Inatlan történetek"

Balogh Edgár tervezetének első oldala

Szenczei László levelezőlapja
Kolozsvárról (1939. I. 11.)

tam az apró és olvashatatlan betűkkel telerótt papírlapokat — még asztaltársaságom tagjainak sem tettem róluk említést. Egyébként máig megvan az a mármár babonás szokásom, hogy tervezett vagy készülő munkáimat lehetőleg titokban tartom, mintha a róluk való előzetes fecsegés vagy nyilatkozat máris csirájában fonnyasztaná el az idegen szemmel idő előtt megvert gyöngéd növényt.

Ha jól emlékszem, az írásműről már mint befejezett és talán sajátkezőleg le is gépelt kéziratról legelőször Balogh Edgárnak tettem említést. Ez azonban már jóval később történt. Nem tudom, vajon próbálkoztam-e időközben más kiadónál vele. Gondolom azonban, hogy nem, mivel egyedül az Erdélyi Szépművészeti Céh jöhetett volna számításba, velük azonban a transzilvanizmussal foglalkozó *Jelszó és mítosz* című, a *Korunk* hasábjain megjelent cikkem és a Vásárhelyi Találkozóon való szereplésem óta meglehetősen feszült viszonyban voltam — illetve hát annak irányítói többé-kevésbé töröltek kedvenceik névsorából, s ez már eleve lehetetlenné tett minden kísérletezést. Ennélfogva a porosodó kézirat csak az Erdélyi Enciklopédia nevű kiadói vállalkozás kapcsán került ismét előtérbe. Addig viszont sok minden történt.

Balogh Edgárral életemben először Kolozsvárt találkoztam. Sajnos, nem emlékszem, milyen alkalmából. Bizonyára véletlenül. Emléktöredékeim rostálgatása semmi adattal nem szolgál az időpontot illetően. Csak az a végeszakadni nem akaró éjszakai beszélgetés maradt meg agysejtjeimben kitörölhetetlenül, amelyet a kolozsvári főtér aszfalt-négyzetén

körbe-körbesétálva folytattunk. Azt sem tudom, mit kerestem akkor Kolozsvárt. A Méliusz szervezte és szerkesztette *Új Arcvonal* antológiájának megjelenésén már évekkal túl jártunk. Az Abafáy Gusztáv, Jancsó Elemér és Szemléri Ferenc nevével jegyzett *Új Erdélyi Antológia* jóval később jelent meg — különben is annak tervét Nagy István és Csuka Zoltán részvételével az Abafáyék kertjében kovácsoltattuk Brassóban. Ugyancsak Brassóban gondoltuk ki és hoztuk tető alá a korabeli irodalmi viszonyokkal elégedetlenkedő fiatal írástudók közös bemutatkozását, amely — minden zavaró külső körülmény és esetleges hatósági kíváncsiságok elkerülésére — a haladó világi gondolkodásukról bizonyosságot tevő és vendégszerető unitáriusok Halász Kálmán tervezte modern templomában zajlott le.

Az egyetlen ok tehát, amiért akkoriban Kolozsvárra mehettem, a Bözödi György *Székelly bánja* című könyvének előkészítése volt, amelynek kiadására — amint ismeretes — a Szépművészeti Céh elutasítása után tizenhét fiatal erdélyi író vállalkozott — meglehetősen merészen, mert majdnem pénztelenül, ám az ifjúság örök bizalmával a sikerben... Ezt az ügyet tanácskozhattuk meg mi tizenheten a New York kávéház napos délelőtti teraszán, este pedig így akadhattam össze Balogh Edgárral, akit hírből és cikkeiből már jóval korábban ismertem. Az is lehet azonban, hogy mindez csak képzeletem szüleménye, és a valóságban a dolgok egészen másként zajlottak le!

Ezekkel az évekkal kapcsolatban azért sem merek a megbízható krónikás szerepében tetszelegni, mert ez idő tájt nem csupán súlyos anyagi gondok nyomasztottak, de — bizonyára szorongásos alaptermészetemből kifolyólag — egymást követő több megrázó lelki válságon mentem keresztül. Ezeknek mindent homályba borító tünetei és megrendülései nagyjából bizonytalanán teszik, sőt néha el is mossák a Vásárhelyi Találkozóhoz közvetlenül megelőző és követő évek eseményeiről emlékezetemben megőrzött képeket.

Így például hiába vallatom magam, külső segítség nélkül sohasem fogom megállapítani tudni, hogy Balogh Edgár miért és mikor költözött át Kolozsvárról Brassóba. Tény az, hogy egyszerre csak ott volt, s már akkor úgy tetszett, mint-ha mindig is része lett volna életemnek.

Mindenekelőtt lakásunkon jelent meg — nem csupán baráti beszélgetésekre vagy vitákra, de a családi étkezéseknél mindig szívesen látott vendégként. Kü-

lönösen nagyra becsülte a civilizált étkezés apró külsőségeit, de a jól elkészített ételeket, általában a családi környezet melegét is — mindazt, amiben az utóbbi évek folyamán nemigen volt része. Néha a Korona kávéházban is összejöttünk — főleg, amikor a Vásárhelyi Találkozó megismételt összehívásának tervét hánytorgattuk —, ebből azonban később semmi sem valósult meg. Saját lakásán sohasem kerestem föl — mai eszemmel, azt gondolom, hogy nem is volt saját lakása, és barátoknál vagy ismerősöknél húzódott meg rövidebb-hosszabb időre. Erről azonban nem beszélt és a magam önző módján én sem érdeklődtem. Igaz, hogy saját lakásom szűkös volta miatt érdeklődésem úgyszólván csak elméleti maradt volna.

Olykor hosszabb időszakokra is eltűnt. Magánéletem zűrzavarai miatt, vagy pedig saját gondjaimnak az övéivel való szaporítását elkerülendő, vagyis pusztá gyávaságból sosem kérdeztem távolmaradásának okait. Többé-kevésbé azt is sejtettem, hogy amúgy sem lehetnek segítségére, mert ilyenkor létfenntartási gondjainak megoldásával küzdött, és a felmerülő nehézségeket mindig szemérmesen titkolta. Életét, gondolom, a *Brassói Lapoktól* kapott cikkdíjakra alapozta, ezek pedig még a sorsjátéknyereménynél is bizonytalanabbak voltak. Nem volt a szerkesztőség tagja. Külső munkatársként is csak folytonos küzdelmek árán tudta cikkeket elhelyezni a lapban. Elveit egy pillanatra sem adta föl, ezek az elvek viszont nem egy esetben nyílt vagy burkolt ellentétben állottak a lap óvatosan polgári demokrata vonalvezetésével. Minden egyes cikkének megjelenését a saját és az ügy külön diadalaként üdvözölhette — közben pedig némi kesernyés szájjal gondolhatott arra, hogy a nem túlságosan bőre szabott cikkdíj legfőlegbenn néhány napig tartja majd a víz felszínén.

Kétségtelenül voltak barátai a szerkesztőségben és azon kívül is, akik kiálltak érte és az általa képviselt eszmékért vagy vállalkozásokért. Rendkívül sugalló egyénisége olyanokat is hatalmába ejtett, akik eredetileg talán végig sem gondolták az általa megmutatott ösvény kanyarulatait, végét, esetleg veszedelmeit. Am egyenessége, becületessége, önzetlensége még ellenfeleiben is tiszteletet gerjesztett. Bennem pedig őszinte bámulatot.

Mások talán nem bámulták ennyire. Józanabbak, esetleg meggondoltabbak voltak. Én azonban bírálat nélkül adtam

át magamat a belőle áradó személyes varázsnak, diplomatikus bölcsességnek és társadalmi, helyesebben mozgalmi tapasztalatnak. Egy idő múltán azon vettem észre magamat, hogy már csak feltűnően ritkán látogatom a Korona kávéház egykori törzsasztalát. Ehelyett, mihelyt csak tehetem, megjelenek a sokkal kisebb méretű és csendesebb Centrál kávéház helyiségében, amelynek egyik eldugott asztalánál rendszerint Balogh Edgár róttá ismerős gyöngybetűt a szaporodó papírlapokra.

Az asztalon vizespoharak sorakoztak, s legfőlegbenn egyetlen feketekávés árvalkodott, de ez utóbbi kifizetésére sem volt meg mindig a fedezet. A fényes alpakkatalcán és az asztal márványlapján halmozódó papírgombócok mindegyike a megírásra váró cikk szülei nehézségeiről árulkodott. Egyszer titokban megszármoltam: tizenegy elvetélt vagy nem kielégítőnek minősülő cikk-kezdet rejtőzött a könyörtelenül galacsinná gyúrt hófehér papírlapokon, amelyeket a felszolgáló mindaddig nem mert összesöpörni, amíg a szerkesztő úr nagyot sóhajtván pontot nem tett az utolsó fogalmazvány befejező mondatára.

Talán ő is barátjának tekintett. Legalábbis örökké rendszerező, tervező és szervező tevékenységének folyton változó, alakuló és bővülő térképén nekem is biztosított valahol helyet — esetleg csak a nagy sakkjáték parasztfigurái között, amelyekkel azonban adott esetben előnyös lépéseket lehet tenni, tehát el nem hanyagolhatók. Mindenesetre bizalmának jeléül könyvettem el, amikor ismeretségünk egy későbbi szakaszában kezembe adta bizalmas irományainak egy részét azzal a kérelemmel, hogy kíváncsi szemek elől lehetőleg biztos helyen őrizzem, amíg módjában lesz visszakérnie. A levélcsoomagot felbontatlanul egy irattartóba helyeztem, és szabályszerű sorszámmal ellátva beiktattam az ügyvédi iroda többi percsomói közé. Arra azonban már nem emlékszem, hogy mi történt vele később.

Természetesen pillanatig sem titkolta, hogy nem csupán a cikkírásból való sanyarú megélhetés vágya vonzotta Brassóba. Tudtam, hogy a MADOSZ, majd később a királyi diktatúra és a politikai pártok föloszlatása idején a Székely Alkalmazottak „Transsylvania” Szövetkezete keretében végez mozgósító és szervező munkát. Azzal is tisztában voltam, hogy ezzel kapcsolatban céljai vannak velem. Nyilván nem közvetlenül politikaiak, hiszen első pillantásra fölismerhette erre való alkati alkalmatlanságo-

mat, de művelődésiek, mint ahogy az olyan íróhoz illik, aki a *Más csillagon* kéziratának utolsó szakaszaiban oly hátróztottan, habár esetleg csak elméletileg, megszabta maga számára a kövendő utat.

A gyakorlati kezdeményezésnek azonban máshonnan kellett kiindulnia. Így történt, hogy székelyudvarhelyi születésű létemre a két világháború közt Brassóban nagy számban dolgozó székely alkalmazottakkal a közvetlen kapcsolatot csak jóval azután sikerült megteremtennem, miután a Pozsonyból közénk került Balogh Edgár már régóta szervezte, oktatta és buzdította őket — s ott, ahol én csupa akadályt, bozótot és rengeteget képzeltem, oly természetes könnyedséggel mozgott, mint az erdők valamennyi csapását ösztönösen megérező vad.

Egyik találkozómat megörökítettem már a *Délután a székelyeknél* című, több ízben is megjelent írásomban. Az viszont csak mostanában jutott eszembe, hogy a székely alkalmazottak szövetségi vezetőit egy ízben lakásomon is vendégül láttam némi barátságos eszmecsere céljából. Nem mondom, hogy a hangulat teljesen feszelen volt. Ennek oka talán az lehetett, hogy a megszokott borital helyett úri szokás szerint teát és süteményt szolgáltatunk föl a Halász Kálmán tervezte színes kerek ebédlőasztal körül tisztességtudóan üldögélő és társalgó csizmászekés vendégeknek. Ők a mi megtisztelési szándékunkat észre sem vették, esetleg nehezményezték is, de becsületükre legyen mondván, vitézül álltak a megpróbáltatást, sőt még őszinte barátságot is tanúsítottak irányunkban. Házigazdai kötelezettségeim okozta izgatottságom és zavarom azóta sem tisztuló kódén át ma sem látom, hogy rajtunk kívül kik ültek az ingadozó egy lábú asztalnál, s így örök sajnálatomra kedves nevüket sem jegyezhetem föl az utókornak.

Azt is csak gyanítom, mi lehetett a délutáni meghívás célja. Valószínűleg akkor véglegesítettük a korábban már külföltele alkalmi találkozások során több ízben eltervelt irodalmi estélyek ügyét. Valahol a város végén emelkedő roskatag nagyteremben a székely fiatalág vasárnaponként amúgy is összegyülekezett tánc, némi borozás, esetleg egy kis bicskázás kedvéért. Ezt a lehetőséget szerrettük volna kihasználni a nép és az élő irodalom kapcsolatának megteremtésére és kibővítésére. Könyvvásárral egybekötött műsoros fellépéseket, mai szóval író—olvasó találkozókat akartunk szervezni.

Nem emlékszem, hány ízben sikerült.

Több mint bizonyos, hogy nem nagyon gyakran. Mert noha dr. Lőrincz Albert ügyvéd barátunk minden esetben megszerezte a rendezvényekhez megkövetelt hatósági engedélyt, a joggal gyanakvó közegek mindent elkövettek, hogy átláthatatlan akadályok emelkedjenek egy-egy irodalmi felolvasás megtartása elé. Most is szemem előtt lebeg az a jelenet, amikor a hirtelen elnémult terem közepén a teljes harci díszbe öltözött őrzárvezető őrmester okmányainkban lapozgat, és a főrendező Kiss Gyulát, Lőrincz doktort és engem, sőt az újságírók képében jelentkező Balogh Edgárt is be akarja kísértetni az őrszobára, és fel akarja oszlatni a szelíd mulatozás céljából összegyülekezett fiataloságot s a csónadesen borozgató idősebb korosztályt.

Az egyik ilyen találkozón a fönmaradt tervezet bizonyossága szerint Asztalos István, Balogh Edgár, Böződi György és Szemlér Ferenc szerepelt (vagy talán csak szerepelt volna!) Kiss Gyula megnyitójával és konferálásával, valamint Máthé József zárószavával, míg a hat leányból és hat legényből álló rendezőseget Kiss Péter irányította, a pénztárt Zsóik Márton kezelte, a könyvárusítást pedig Egyed Ilonka végezte. Meglehet, hogy a „Transsylvania“ szervezetet rendezésében lezajlott irodalmi találkozó azonos volt azzal, amelyen az elébb említett őrmester és a melléje beosztott szuronyos őrzárát megjelent. Az is lehet azonban, hogy egyáltalán meg sem történt, mert a folyvást szigorodó királyi parancsuralom csakhamar minden hasonló vállalkozást lehetetlenné tett. Kiss Gyulán kívül a tervezetben említett székely fiatalok közül sem találkoztam többé senkivel. Ennek oka valószínűleg a háborús készülődésekben rejtett: valamennyien egyre több időt töltöttünk katonai kiképzésen és munkaszolgálaton.

Mindamellett 1938 tavasza és nyara még a vihar előtti csend nyugalmaival biztatta a reménykedőket. Talán a csodákban való gyermeteg hit feledtette el velem a szemhatáron gyülekező, sőt szabad szemmel is jól látható fellegeket. Közben mindenfelé csörögtek már a közelgő öszzeccsapásokra előkészített fegyverek, mi Brassóban, Kolozsvárt, Temesvárott, Nagyváradon, Marosvásárhelyen és egyebütt még mindig a műzsák nem lankadó hangzataira figyeltünk. Úgy képeltük, hogy minden egyéb megnyilvánulási lehetőség lassú megszűnése idején is módunkban áll legalább az irodalom eszközeivel hangot adni törekvéseinknek s ugyanakkor a minket megelőzőkkel szemben kialakítani valamelyes másfajta arc-

élt, amely jóllehet egyénileg meglehetősen eltérő összetevőkből áll, mégis az egység bizonyos látszatát viseli magán — éppen a korábbiaktól való közös különbözés folytán.

Az *Új arcvonal*, az *Új erdélyi antológia* és a Bözödi-könyv megjelenése alapot teremtett bizonyos nemzedéki, olykor már világnézeti összefogáshoz. A különböző kísérletezésekben rejtlő közös vonások fölfedéséhez mégis kellett egy mozgalmilag gyakorlott elme, s az illetőnek elég eréllyel és elhatározottsággal kellett rendelkeznie ahhoz, hogy ezt az elméleti felismerést gyakorlattá válthassa át. Nem hiányozhatott belőle a megfelelő elszántság sem, hiszen az egész elképzelés lényegében a meglévő semmiből létrehozandó új világ megteremtésére irányult.

Igaz: nagyrészt már megvoltak, de legalábbis készültek az eddigi kiadók, illetve az egyetlen életképesnek bizonyult Erdélyi Szépművés Céh irodalompolitikájával elégedetlen s ott tért alig nyerő írók kéziratai. Megvolt Kolozsvárt az öreg Jordáky — vagyis Jordáky Lajos édesapja — megfelelő foglalkoztatottság hiányában ki nem használt, tehát munkára éhesen még kockázatot is vállaló, vagyis hitelt nyújtó nyomdát. Megvolt a mindannyiunkban lobogó lelkesedés és valamely homályos megérzése annak, hogy próbálkozásunkat a haladó erők biztatása és támogatása kíséri. Hiányzott azonban a minden kiadói vállalkozáshoz föltétlenül szükséges tőke — olyannyira, hogy még a lektorizálás végett egymásnak küldött kéziratok postai díja is gondot okozott, amint azt most olvasom Szenczei Lászlónak egy 1939 januárjában hozzám intézett levelezőlapján, vagy amint azt Méliusz József *Város a ködben* című regényének utószavában szintén megörökítette. Ezt a pénzhiányt igyekezett helyettesíteni Balogh Edgár örökös derűlátása és fáradhatatlan szervező ösztöne.

Nincs közvetlen tapasztalatom, miként sikerült a többi résztvevőt cselekvésre bírnia és elsősorban a Graphica nyomdát beszerveznie ebbe az anyagi kilátások szempontjából több mint kétes vállalkozásba. Mindössze csak saját személyes csatlakozásom körülményeiről számolhatok be. Annait sejtetek, hogy többi író-társaim előtt is már régen elkészült, néha több kiadót is megjárta és az elfogadás valamennyi kilátását nélkülöző kéziratainak megjelenési reményeége lebegett. Ez vonzott valamennyiünket a Balogh elképzelte szövetkezéshez. Mindnyájan tudtunk egymás kéziratairól: Balogh tanulmánygyűjteményéről, az én egyes szám első személyben elbeszélte nemzedékrajzomról,

Szenczei László regényéről. Nagy István *Külváros* című szociográfiájáról. Vámszer Géza írásáról egy Szeben megyei községről, Szakadatról. Kovács Katona Jenőnek a szilágysági falvak életét bemutató helyzetjelentéséről. És végül Méliusz József regényéről. Sőt a homályban ott rejtőzködött Kahána Mózes kézirata is, amely később Köves Miklós fedőnéven *Hat nap és a hetedik* címmel volt megjelenendő. Visszautasított, lappangó vagy készülő kéziratokra azonban még nem lehet kiadót alapítani — ez jogászilag képzett elmém előtt teljesen világos volt. Annál meglepőbbnek látszott, hogy minél több aggály merült föl bennem az esetleg meginduló vállalkozással kapcsolatban, annál rózsaszínűbb fényeket villogtattak élelem a Balogh Edgár által napról napra festegtetett légvárak.

Abban az évben családomnak hosszú évek után először sikerült valahová nyaralni mennie. Ennek folytán magamra maradtam a korányár minden csillogó melegét és friss zöldjét ragyogtató Brassóban. A mindennapi gondok egy pillanatra kiengedtek markolásukból, és szabad időmet az utolsó percig átadhattam a magam és Balogh Edgár ábrándjainak az elkövetkezendő kiadóvállalatról. Rend szerint együtt ebédeltünk a Hosszú utca elején mindjárt a mozi mellett és az evangélikus szász temetővel szemben elhelyezkedő „No. 5” elnevezésű szerény vendéglőben, ahol nem kellett ugyan mélyen a zsebünkbe nyúlnunk, ám a jóízűen elkészített, csakhogy liliputi méreteiben feltálatl ételak elfogyasztása után körülbelül ugyanolyan éhesen állottunk föl az asztaltól, mint ahogyan helyet foglaltunk.

Ebéd után sétát tettünk a Fellegvár és a Sétatér között az egykori Brasovia-labdaruópálya helyén létesített tágas fiatal parkban. E séták idején támadtak elő mintegy a nemlétből azok a csodálatos képzelet-szülemények, amelyek ámulatomra később többé-kevésbé tapintható valóságokká alakultak át. Már-már ott valószerűnek tetszett, hogy néhány fiatal író a szövetkezeti törvény lehetőségeinek ügyes kiaknázásával csakhogyan kiadói vállalkozásra tömörüljön, és a könyvek kinyomtatásához szükséges összegeket akár részjegyek jegyzése, akár előfizetők gyűjtése, akár saját pénzének fölládozása révén előteremtse.

Ezekben a sétákban vitattuk meg az első lépéseknél számbajehető kéziratokat. És bármennyire égtém a vágytól, hogy a régóta készen heverő saját könyvemet lássam mihamarabb nyomdában, ter-

mészertesnek találtam, amikor Balogh Edgár cikkgyűjteménye került a sorban elsőnek. Csak a címmel volt baj. Már negyedik-ötödik sétánknál tartottunk, s ő egyre könyvének elnevezésével vesződött. „Legyen a cím talán: »A dunamenti népek íratlan történelme«!” — mondta ki egyszer hosszas törődés után. „Hosszú cím ez! Miért ne lehetne egyszerűen: Íratlan történellem?” kérdeztem. Örömmel egyezett bele. Így adtam címet a leendő Erdélyi Enciklopédia első kiadványának.

Birtokomban van ma is egy kézírásos fogalmazvány „Az Encyclopedia szövetkezet munkaterve” címmel. Ebből az

derül ki, hogy annak megalakulásánál kettőnkön kívül a következőkre számítottunk: Vámszer Géza, Szabédi László, Nagy István, Wass Albert, Méliusz József, Kovács György, Incze Lajos, Böződi György, Kakassy Endre és Jancsó Elemér. 1938 decemberére már bizonyára valamennyiüket, s esetleg másokat is, felkértük a csatlakozásra. Ennek eredménye valamelyes baráti megegyezés lett. A megegyezés Méliusz József által aláírt egyik példánya szintén birtokomban van. Azért idézem csonkítatlanul, mert nagyjából pontosan tükrözi törekvéseinket:

Baráti megegyezés

Alulírottak, látva a kiadók elutasító magatartását könyveinkkel és kéziratainkkal szemben, baráti megegyezést kötünk műveink kölcsönös kinyomatására. Társulásunk egyelőre kötetlen, szabad egyesülés, melynek távolabbi célja azonban az, hogy legkésőbb 6 hónap leforgása alatt szabályos, törvényszerű szövetkezetté alakuljon át.

1. *Kiadói társulásunk és később kiadói vállalatunk „Erdélyi Enciklopédia Könyvkiadó” néven egyelőre két könyvsorozat kiadására vállalkozik: „Erdélyi Enciklopédia Könyvei”, könyvenként legalább 10 ív, évenként legalább 5 könyv. II. „Ismeretlen Erdély”, könyvenként legalább 2 ív, évenként az I. sz. sorozattal váltakozva vagy párhuzamosan — legalább 6 könyv.*

2. *A kiadás költségeihez a szerzők nyomtatott ívenként legalább 500.— (ötszáz) lej készpénzzel vagy ívenként legalább 1000.— (egyezer) lej elfogadható előfizetés-jegyzéssel tartoznak hozzájárulni legkésőbb kézírataik nyomdába adásakor.*

A könyvek lektorizálására a kolozsvári „Graphica” nyomda vállalkozik és nyújt bizonyos hitelt a vele annak idején kötendő szerződés szerint.

3. *A kéziratok lektorizálását elvben kölcsönösen véggezzük. Állandó kötelező lektorsággal Szenczei Lászlót bizzuk meg. Amíg a jelen szabad társulási forma áll fenn, az egyes kéziratok kiadásáról végső esetben az aláírók közös megegyezéssel döntenek. Az adminisztráció, nyomdai ügyek és terjesztés intézésére megbízottat választunk, aki megállapítandó javadalmazás fejében köteles a részletesen körülírt munkakört betölteni. A könyvkiadás sajtóügyeit és reklámját külön megbízott intézi.*

4. *A vállalkozás pénzügyeit és könyvelését egyelőre a Graphica-nyomda végzi. A nyomda köteles a könyvkiadásról külön szabályszerű könyvelést vezetni, amit az előkészítő bizottság ellenőriz. Minden összeg és elszámolás a nyomdához fut be. A bevételezett összegeket a nyomda saját költségeinek levonása után kiszolgáltatja az előkészítő bizottságnak. Az így kapott jövedelem 50%-a a szerzőnek jut, a másik 50%-ból a következők térülnek meg: a) az adminisztrációs költségek, b) az író 1000 lejes szövetkezeti részjegye, c) a szerző javára írt egyéves kamatmentes kölcsön a vállalkozás további kiadványai számára. A szerző által*

a 2. pont szerint befizetett előzetes hozzájárulás teljes egészében a könyv nyomdaköltségeihez tartozik, és vissza nem követelhető. Az esetleges veszteséget egyforma arányban közösen viseljük.

5. Vállalkozásunk előkészítő bizottsága: Szemlér Ferenc (Brassó), Szenczei László (Kolozsvár), Balogh Edgár (Brassó) és Kovács Katona Jenő (Kolozsvár). Jelenleg a vezetésre megbízást Szemlér és Szenczei kapnak, akik jogosultak társulásunkat magánszemélyekkel szemben vagy hatóságok előtt képviselni.

Az előkészítő bizottság a vállalkozásba meghívás útján bevon minden író, aki a jelen megegyezés feltételeit elfogadja.

A szövetkezés minden politikai, vallási, világnézeti és társadalmi irányzattól független, és elvben a Vársárhelyi Találkozó alapján áll. Az írók meghívása vagy a kéziratok kiválasztása tekintetében egyedül az irodalmi érték lehet a döntő.

6. Minden vitás esetben az előkészítő bizottság s a hozzá csatlakozott írók közösen döntenek.

Méliusz József

Timișoara I.

Bul. Al. Marghiloman 1

Mondanom sem kell, hogy „szabályos törvényszerű szövetkezetté” sohasem alakultunk át, ebben azonban csak a körülmények voltak ludasok. Mihelyt az első levélváltások megtörténtek és a tervezett társulás valamely homályos formát kezdett ölteni, valamennyiünket meglegyintett a készülődő világháború előszele, és teljességgel lehetetlenné tette, hogy akár egyszer is valamennyien együvé kerüljünk közös feladataink legalább futólagos megbeszélése végett. Nagy Istvánt lágerbe csukták. Szenczei László Moldvában volt munkaszolgálaton. Méliusz József, Balogh Edgár és én váltakozó időpontokban és egymástól távolos helyeken legénységi állományban teljesítettünk katonai szolgálatot. Az 1939 elejétől számított húsz hónap alatt a többiek is hasonló akadályokkal küszködtek. Am az „Erdélyi Enciklopédia” kiadói jelzésével mégiscsak könyvek jelentek meg, mi pedig jobb ügyhöz méltó buzgalommal igyekeztünk legalább annyi pénzt összekaparni, vagy annyi előfizetői aláírást összekunyerálni, amennyi a nyomdai munkák megkezdését lehetővé tette. Az egyesült és társult írók egyike sem számított arra, a mesebeli ötven százalékra, amelynek reményét a baráti megegyezés olyan nagylelkűen lengette meg felénk. Nincs tudomásom arról, hogy ilyen címen valaha valaki is pénzt kapott volna. Levelezésünk inkább azt bizonyítja, mintha a „Graphica” nyomda állandóan előlegezte volna a papírt és a nyomdai munkálatokat, nekünk pedig végeszakadatlan pénzügyi kötel-

tánccal kellett volna a folyvást növekedő követeléseknek úgy-ahogy eleget tennünk.

Bármekkoraak voltak azonban a pénzügyi nehézségek és bármilyen csekélyek a kilátások a szövetkezet törvényes megalakulására, Balogh Edgár a tőle megszokott derűlátó merészséggel azonnal hozzáfogott a könyvek kinyomtatásának megvalósításához. Túrelmetlenségét — mint valamennyiünkét — egyébként bizonyára táplálta a kézirat könyvalakban való minél sürgősebb viszontlátásának óhaja. Emellett azonban valami izgató nyugtalanság lebegett a levegőben, és ez mindnyájunkat haladéktalan cselekvésre ösztönzött, mintha tudtuk volna, hogy a ma el nem végzett feladatokra holnap már nem lesz alkalom, sem idő.

Így hát 1938 utolsó heteiben Balogh Edgár Kolozsvárra utazott, ahol a jövendőbeli vagy talán álombeli kiadó és szövetkezet egyelőre egyetlen tapintható támaszpontja, a „Graphica” nyomda működött. Innét írta nekem 1939. január 1-én keltezett levele első oldalán:

Könyvem szerdán kész, szombaton szétviszi a posta. Csütörtökön haza is megyek.

Szenczei nagy riportinterjút adott. Ruffy már be is küldte. Arató András itt járt, teljes odaadással vállalta a propagandát a Naplóban, s felvette az anyagot. A Te válaszaidat Szenczei a Függetlenbe várja.

Bányaiék sajtója (6 Órai Újság — Temesvár, Friss Újság — Nvárad) vállalja a propagandát.

Ellenzék és Keleti Újság könyvem ismertetését megígérte...

Mostantól kezdve az Enciklopédia súlypontja természetszerűleg Kolozsvárra tevődött át, ahol főleg Szencei László, Nagy István, Böződi György, Kiss Jenő, Lőrinczi László és Jordáky Lajos tevékenykedtek. A tervezetekben nekem szánt szövetkezeti szervezői szerep ezzel némileg háttérbe szorult. Ez azonban nem jelentette a meginduló könyvkiadás munkáiból való kikapcsolódást. Már csak azért sem, mert az Erdélyi Enciklopédia első sorozatának második könyve éppen az én *Más csillagon* című kéziratom volt. Balogh Edgár még Brassóban lektorizálta, és emlékeztem szerint szigorú húzásokat hajtott végre rajta. Kolozsvárt Szencei és Nagy István olvasta el. Mindhárman kifogásolták az esszézerű megfogalmazást és a látszólagos műfajtalanságot. Ma is csodálkozom, miért nem kedvetlenedtem el végképpen a könyvtől? Magamban bizonyára mégis kinyomtatásra érdemesnek minősítettem (ugyan ki nem képzele annak saját teremtményét?), másrészt pedig engem is ösztönzött az a különös sürgető parancs, amelyről már az elébb beszéltem.

Ezért vállaltam az előfizetők szerzésének kinos és gyakran megalázó munkáját, s folytattam pénzügyi, hitelügyi, majd terjesztésügyi levelezést hol Balogh Edgárral, hol Szenceivel, hol Jordáky Lajossal. Sőt saját nehézkességemet és családi gondjaimat-bajjaimat félretéve engedtem Balogh Edgár sürgetésének, és könyvem befejező íveinek revíziója céljából magam is Kolozsvárra utaztam. Időközben ugyan csakugyan megjelent az *Iratlan történelem*, majd ugyancsak a „Graphica” nyomdában a Munkás Athenaeum szignójával Jordáky Lajos *Spanyolország* című antifasiszta tanulmánykötete, és február közepe táján már az én könyvemet kezdték szedni.

Annál is inkább Kolozsvárra kellett utaznom, mert Balogh Edgár a *Brassói Lapok*kal való viszonyának rendezése céljából ismét visszatért Brassóba, s immár innét küldögette nekem és a nyomdai munkálatokat vezető Fülöp úrnak a különböző hasznos intéseket és utasításokat, mint ahogyan eddig Kolozsvárról ösztökélt, biztatott körülbelül az 1939. február 4-én kelt leveléből vett alábbi idézet módorában:

...a lapok keresztek egymást. Bizonyára megkaptad soraimat. Közöltem, hogy pénz, kézirat megérkezett, s hétfőn, II. 6-án kezdődik a

szedés. Közben Szencei is elolvasta másodszor, s most vasárnap Nagy is elolvassa a kéziratot (ő „nép közti terjesztés” lehetőségét, ill. az olcsóbb vagy drágább ármegehadás szükségét keresve). Közben Korunk, Független Újság hoztak részeket. A környezetatvány jövő héten megy szét. Tamási-idezetet is tettünk élére, s kihangsúlyoztuk a Vásárhelyi Találkozót, mert most ennek jött el a „nagy ideje”. Lőrinczi segít ugyan az adminisztrációban, de a felelősség rám hárul érte. Cseri Jánosnak címere nincsen. Vámszert Szabó Attila lektorizálja. (A könyvemről ír a Múzeumban.) Nem tudom, mikor megyek „haza”. Valószínűleg Kolozsváron telepszem le, bárcsak az Ellenzék tért engedne most nekünk...

Nos, mikor Balogh Edgár Brassóban tartózkodott és sikertelenül próbálta helyét valamiképpen megtalálni a *Brassói Lapok* nyújtotta szűkös elvi lehetőségek között, én napjaim nagy részét a kolozsvári „Graphica” nyomda barátságos alagsori helyiségeiben kedves szedők és gépmesterek társaságában, vagy pedig a New York kávéház asztalai mellett korrektúra-levonatok fölé görnyedve töltöttem. Igyekeztem minden tudásomat erre a feladatra összpontosítani, nemcsak mert minden Brassóból érkező levél szigorúan erre figyelmeztetett, de mert a legjobb orvosság is volt a mindenfelől sűrűsödő vészhirek ellen. Ez utóbbiakról még a Nagy Jóska-féle vendéglő asztalainál baráti társaságban elköltött ebédek és vacsorák idején is igyekeztem nem tudomást venni, bár kevés sikerrel. Nem is csoda. Hiszen ha késő éjszaka megtértem D. Béla szállásul felajánlott vendégszerető otthonába, ő is csak ezekkel a hírekkel fogadott.

Nem sokkal azután, hogy könyvem korrektúrája végeztével hazakerültem Brassóba, bekövetkezett az első tavaszi mozgósítás. Ettől kezdve hol Méliusz József, hol Balogh Edgár, hol én öltöttünk rövidebb-hosszabb időközökre katonaruhát. Ma sem tudom tökéletesen megmagyarázni, hogy ilyen körülmények között hogyan folytatható tovább könyveink kiadása és terjesztése — valószínűleg elsősorban a megindult görgeteg tehetetlenségi erejénél fogva, nemkülönben a Jordáky Lajos, Szencei László, Nagy István önzetlen közreműködése folytán. Talán azért is, mert a hitelt nyújtó nyomda kénytelen-kelletlen futott a pénze után. Nem egészen vált be Szencei 1939. április elseji kelettel hozzám intézett levelének

következő mondata: „... A háborús igazalom alaposan közberontott, de reméljük, mégis lesz néhány hónapos répit, ami alatt az üzleti élet megint lábra kap...” A nyomda, illetve Jordáky Lajos sürgető leveleiből azt látom, hogy jelentősebb összeg a Balogh Edgár és az én könyvem nyomdászamláját terhelte még, Nagy István azonban a sajátjának kétharmadát már a megjelenés idején kiegyenlítette. Az igazság az volt, hogy könyveinket a kereskedők sem igen kedvelték, a terjesztők sem terjesztették, mi pedig hol angyalbőrben, hol lapáttal a vállunkon saját érdekeink védelmével sem igen törődhattünk.

Vámszer Géza május 31-én írja, hogy „már 2 nappal ezelőtt írt Edgár is — jelezve újabb bevonulását”. Méliusz június 8-án közli: „... hosszas katonáskodás után hazakerülve még mindig nem találtam itthon a könyved...” Szenczei június 12-re kérné kolozsvári megjelenését egy Szentimrei Jenővel folytatandó tárgyalásra, aki bizonyos feltételekkel „valóban hajlandó is elvállalni kiadónk patronázsát”. Utóiratban hozzáfűzi, hogy: „Könyvem szedése megindult. Írd meg, mi van Edgárral? Ha már leszerelt, lépjen velünk érintkezésbe!...” De a leszerelés nem történt meg, én magam sem mehettam a mondott időpontban Kolozsvárra, mert katona voltam. 1940 első felében is, amikor Balogh Edgár ismét Kolozsvárra költözött és minthogy a Szentimreivel tervezett megállapodás nem jött létre, újra kezébe vette az Erdélyi Enciklopédia elakadni látszó ügyeit. Kolozsvárról írja nekem augusztus 2-án, hogy „Nagy István könyve kész, mármint a kézirat. Lektorizálta Asztalos István, Balogh Edgár, Gaál Gábor. Ha Nagy Istvánt nem internálták volna, már nyomdába is adtuk volna, mert katonaságodra való tekintettel nem tehetők volna félre, most azonban csakis a Liviu Rebreanu-könyvvel egyidőben jelentetnők meg. Ezért tehát sürgősen kérek, számolj be, hogyan állasz a »Ráscoală«-val?...” Majd augusztus 17-i levelében még hozzátesszi: „Nagy István érdekében most indul itt írói fellépés, talán sikere is lesz. Még a feleségét sem engedték perre hozzá, csomagot nem kaphat, levelet nem írhat, s hogy egyáltalán mi történt vele, arról a hivatalosság hallgat. Ha majd arról lesz szó, hogy Kacsó, Szenczei s Te is tehetek valamit érdekében, azonnal írok. Igénybe fogjuk venni a neves román írók segítségét is...”

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a kiadványaink terjesztésére kizse-

melt könyvárusok vagy ügynökök bizonyos tartózkodással fogadták a nekik megküldött postacsomagokat, sőt egyesek vissza is utasították azok átvételét. Mentőségükre meg kell jegyezni, hogy óvatosságukat némileg indokolta tette a hatóságok gyanakvó magatartása. Noha a szedés megkezdése előtt a nyomda valamennyi kéziratunkat — nem csupán magukat a műveket, de az Erdélyi Enciklopédia megalakulását ígérő nyomtatványt, vagy az egyes könyveket bejelentő előfizetési íveket is — kötelezően bemutatta a cenzúrának, a *Más csillagon* terjesztését egy-két hónappal a megjelenés és az első recenziók közlése után a sziguranca minden közelebbi indokolás nélkül betiltotta. Csupán dr. Lucia Nasta brassói ügyvéd barátónk önzetlen közbenjárásának és egy Șteflea nevű brassói származású referens jóindulatának volt köszönhető, hogy hosszas huzavona után a tiltó rendeletet ismét csak indokolás nélkül visszavonták.

Vámszer Gézátnak *Szakadát* című könyvének gyűjtőive miatt mindegyre a rendőrségre idézték és letartóztatással fenyegették. Mindehhez hozzájárult, hogy noha könyveinkkel foglalkozott a *Keleti Újság*, *Független Újság*, *Korunk*, *Jó Estét*, *Napló*, *Friss Újság*, *Aradi Közlöny*, *Hírlap*, *Déli Hírlap*, *Sajtó*, *6 Orai Újság*, *Brassó Lapok*, *Népújság*, *Ifjú Erdély*, *Erdélyi Fiatalok* (Molter Károly egy lapon jelenti, hogy bírálatot készül írni az *Erdélyi Helikonnak*), sőt éppen az említett dr. Lucia Nasta tollából igen elismerően Dimitrie Gusti professzor folyóirata is, a visszhang nem volt egyértelműen elismerő. A tőlünk jobbra álló lapok és folyóiratok leplezetlenül ellenséges magatartást tanúsítottak egész vállalkozásunkkal szemben. Ez pedig minden bizonnyal befolyásolta a terjesztőket, de a reménybeli könyvvásárlókat is. Engem személy szerint mélyen elkeserített néhány (érzésem szerint meg nem érdemelt) gyanúsítgató kritika, s ezzel szemben nem vigasztalt egy-két elismerő magánlevél, például dr. Nagy András jelenben csikszentkirályi főorvosé, amelynek 1939. március 30-án kelt első sorait csak azért iktatom ide, mert meglepő módon azért nek a *Más csillagon* 1970. évi második megjelenése alkalmából kapott egyik bírálattal:

... Elolvastam a könyvedet. Mondhatnám, egy szuszra. Elsőrendűnek tartom, és ha téged érdekel a jámbor olvasó véleménye, azt hiszem, még sokan fogják elsőrendűnek tartani, olyanok is, kik nem lettek ál-

*tala halhatatlanná, mint én. Viszont arra is készülj el, hogy sokan fog-
nak megütközni rajta. Vagyis nem
fogják megérteni. Politikai vonatko-
zásait elsősorban...*

Az ehhez hasonló balzsampirulák azon-
ban nem változtattak a tárgyi helyzet
nehézségein. Az sem, hogy Szenczei még
Szentimreit megelőzően tárgyalt dr.
Weiss Sándorral, a *Keleti Újság* volt tu-
lajdonosával és az Erdélyi Szépművészeti
Céh egykori szervezőjével. Az sem, hogy
Demeter János a Szenczei-regényhez
négyezer lej értékű előfizetés szerzésére
kötelezte magát. Az sem, hogy Török
Erzsi művésznő révén a budapesti
könyvnapokon akartuk terjeszteni Ba-
logh, Szemlér és Nagy könyveit. Sőt még
az sem, hogy újabb katonáskodásom ide-
je alatt Balogh Edgár a már megjelent
hat könyvet (az említettekén kívül a
Vámszerét, Szenczei *Korom és korona*
című regényét, valamint a Köves Miklós
néven jelentkező Kahána Mózes *Hat nap
és a hetedik* című regényét) egységes
sorozattá köttette, és így óhajtott a soro-
zatonként 500 lejes áron könyvbarátok-
nál elhelyezni. Ebből az összegből a
könyvterjesztőé lett volna 100 lej, a
könyvkötőé 172, a nyomdáié 120 és az Er-
délyi Enciklopédiáié 108 lej. Ez utóbbi
összeg megoszlott a Szenczei havi 3000
lejes lektori fizetése és az irodaköltsé-
gek között.

Az 1940. június-júliusi legutolsó elszá-
molás szerint a bekötött 46 sorozatból
23 fogyott el készpénzért és 14 elszámo-
lás alatt állott. Az augusztusi bevételek-
ből kellett volna többet juttatni a nyom-

dának, mert az öreg Jordáky pillanatnyi-
lag szerencsétlen anyagi körülmények
közé került s a könyveink nem fogyása
miatt fennmaradt adósságokért ügyvédi
felszólítással, talán perrel is fenyegetőzött.
Mi néhányan pedig (Balogh, Szenczei,
Vámszer, Köves és én) nem tudtunk,
vagy alig tudtunk törleszteni.

Ha a történelem engedi, Balogh Edgár
törtetlen derűlátása és makacs tettereje
talán még ebből a kátyúból is kirántja
az Enciklopédia szekerét. Miközben hősi
küzdelmet vívott, hogy a kősziklából is
pénzt fakasszon, újabb könyvterveken
törte a fejét. Semmiképpen sem akart
lemondani a Rebreanu-fordítás megjelen-
tetéséről. Addig is Jordáky Lajos és Lő-
rinczi László társaságában egy *Erdélyi
breviárium* szerkesztésén dolgozott, a-
mely az erdélyi lakosok együttélésére,
egymásrahatására, szabadságtörekvéseire,
függetlenségére és együttműködésére vo-
natkozó okmányokat, leveleket, szerződés-
eket, beszédeket, törvényeket tartalmaz-
Mert csakhamar lecsaptak ránk 1940. au-
gusztus 17-én kelt utolsó levelében em-
lített erdélyi forrásanyag-gyűjtemény,
amelyen különböző könyvtárakban már
három hete dolgozott, azonos volt az
előbbivel.

Nem tudom, mi lett a Graphica-nyom-
da pénzével, a bekötött sorozatokkal
(amelyek hozzám már nem jutottak el),
vagy az említett forrásgyűjteménnyel.
Mert csakhamar lecsaptak ránk 1940 au-
gusztus végének viharos napjai, és úgy
szétfűjták az egész Erdélyi Enciklopé-
diát, hogy hosszú évtizedekig senkinek
sem jutott eszébe.